

Miroslav Michela

A MÚLT FELIDÉZÉSE ÉS KANONIZÁLÁSA

Történelmi emlékezet, a nyolcas évfordulók és a szlovák történetírás

A történelem és az emlékezet közötti kapcsolat vonzó vitatéma. A két jelenség a vitákban gyakran összekapcsolódik, de össze is keveredik. Sőt néha a minőségi különbség is elmosódik a kortársak visszaemlékezései és a történelmi elemzések eredményei között. Pedig közöttük alapvető különbségek lehetnek, ugyanakkor a társadalom mindkét jelenséget egyidejűleg is elfogadhatja.

A szlovák történelemnek (Szlovákia történelmének) több, párhuzamos történetek sokaságából álló dimenziója van, amelyek gyakran versengenek egymással. Nem hiszem, hogy sok olyan történészt találhatnánk, aki jelenleg ezt a versengést – ezt a szüntelen vitát – alapvetően korlátozná, vagy teljesen meg szeretné szüntetni. Ez viszont nem is lenne lehetséges. Ám egyúttal – a szólás- és vélemény szabadság magas foka mellett – napjainkban is tanúi lehetünk bizonyos ideológiai konstrukciók folyamatos kiépítésének és intézményes terjesztésének, valamint a pártállami mitológia felelevenítésének. Ezek a historizáló elemek is fontos identifikációs és kommunikációs tényezőket jelentenek társadalmunkon belül és kívül.

Ahogy Csehországban, úgy Szlovákiában sem kerülték el a politikusok, a média és a történészek figyelmét az ún. nyolcas évfordulók. Sőt, úgy tűnik, mintha mindkét országban újra kialakulóban lenne a „sorsdöntő nyolcasok” egyfajta kultusza. Ez a kultusz felidézi a csehek, morvák és szlovákok („dicső”, egyúttal „rögös”) múltját, vagyis azoknak a csoportoknak a múltját, amelyek az említett országokban az etnikai többséget alkotják. A konkrét történelmi események közös felidézése erősíti a lakosság egy részének csoportidentitását, ugyanakkor alakítja a többi csoporthoz való „viszonyulást”. Jacques Le Goff francia történész két alapvető motivációs tényezőre hívta fel a figyelmet, amelyek az európai (görög) historiográfia létrejöttéből és fejlődéséből következnek. Az első az etnikai. Ennek a lényege az volt, hogy megkülönböztesse a görögöket (és civilizációjukat) a barbároktól. A második politikai. A történelmet így már az ókori Görögországban is a legfelsőbb társadalmi rétegek ösztönzésére művelték, és az szorosan kötődött a kollektív emlékezethez, egyúttal pedig befolyásos politikai fegyverré is vált.¹ A posztmodern szerzők hangsúlyozzák azt a tényt, hogy – leegyszerűsítve – bizonyos ideológiai töltet nélkül nem vagyunk képesek beszélni a történelemről. A történelmi elbeszélés tükrözi a szerző személyiségét, kulturális tudatát, társadalmi helyzetét stb. A posztmodern azt a lényeges felismerést, hogy a múlt rekonstrukciója áttételesen, a fennmaradt for-

¹ Lásd bővebben Jacques LE GOFF: *Paměť a dějiny* [Emlékezet és történelem – *Histoire et mémoire*, Gallimard, 1988], ford. Irena Kozelská, Argo, Praha, 2007, 149.

rások segítségével történik, azzal gazdagította, hogy rámutatott a nyelv – mint az adott történelmi narratíva közvetítője és alkotója – súlyára. A történelem egységes képe helyébe annak sokféleségét állította.

Sok történész már rámutatott arra, hogy nem szabad összemosni a történelem és az emlékezet fogalmát. A történelmet általában a történész(ek) egyedi konstrukciójaként határozzák meg, míg az emlékezetet mint a múlthoz való élő viszonyulást.² Írásom tárgya szempontjából éppen ezek interakciója, illetve a közöttük húzódó határvonal kérdése az érdekes. Az emberi társadalomra jellemző, hogy törekszik az emlékezet feletti uralomra, de a múlt rekonstrukciója fölötti ellenőrzésre is, ami az egyedüli (kizárólagos) ideológiai (például nemzeti) diskurzus és szimbólumrendszer érvényesítésére való törekvésekhez vezet. Ezért a kortárs történetírás számára is fontos kihívás, hogy milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban. Milyen mértékig használják fel legitimációs eszközként, vagy képes lesz-e (hatékony) autonóm működésre politikai megrendelések nélkül is?

Írásommal rá szeretnék mutatni a történelmi kultúra jelenségének bizonyos tendenciáira Szlovákiában. Megpróbálom felvázolni, hogy manapság miképp történik a szlovák történelem (Szlovákia történelmének) kontextualizációja, például az ún. nyolcas évfordulókkal kapcsolatban. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy általánosan elfogadott történelmi fordulópontok felidezéséről van szó, amelyek jelentős szerepet játszanak a szlovák nemzeti történetben. Kronológiai sorrendben ezek az elbeszélések az 1848, 1918, 1938, 1948, 1968-as évek kódjai mögött találhatók meg. Ezeken az évfordulókon kívül 2008-ban más, kevésbé ismert eseményeket is kiemeltek, amelyek beleillettek a „fontos nyolcasok” sémájába. Például az 1988-as pozsonyi gyertyás felvonulás felidézése összefügg a kommunista múlttal való szembenézés aktuális törekvéseivel és a totalitárius rendszerrel szembeni ellenállás kultuszának építésével. A Matica Slovenská megalapításának 145. évfordulója alkalmából tartott nagyszabású ünnepségek pedig a kormánypolitikában megnyilvánuló „nemzeti” kontextus jelentőségét húzzák alá.

A szlovák hősök és a „nemzeti történelem” elbeszéléseinek nemzeti/nacionalista panteonja nagymértékben intézményesült az említett történelmi fordulópontokban.³ Folyamatosan zajlik a vita azok jelentőségéről, míg az egyes – például a „magyar elnyomásról” vagy a „nemzeti felszabadulásért vívott harcról” szóló – elbeszélések a szlovák nacionalista kánon kiemelt attribútumai lettek. Jelentős identifikációs sémákat képviselnek – a lakosság egy része ezeken keresztül igazodik el az interkulturális kapcsolatok hálózatában. A múlt rendszeresen újraalkotott elképzelései a nemzeti elbeszélések nagy együtteseinek részét alkotják. Ezek az együttesek fokozatosan nyertek teret a mai Szlo-

² Lásd pl. Uo., 122; Jan ASSMANN: *Kultúra a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách Starověku*, ford. Martin Pokorný, Prostor, Praha, 2001, 43–44 (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2004).

³ A szlovák mítoszalkotással kapcsolatban lásd Rudolf CHMEL: *Takí sme? [Ilyenek vagyunk?] = Kto sú Slováci? História, kultúra, identita* [Kik a szlovákok? Történelem, kultúra, identitás], szerk. Magda Vášariová – Jacek Purchla, Medzinárodné centrum kultúry, Krakow, 2006, 13–31; *Mýty naše slovenské* [A mi szlovák mítoszaink], szerk. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová, AEP, Bratislava, 2005.

vákia területén is, amely bennük „(szlovák) nemzeti” területként kontextualizálódik. A többes számot azért használtam, hogy elkerüljem azt a képzetet, mintha csak egy nagy történelmi elbeszélésről lenne szó – amely egyúttal a nemzeti ideológia illetve az ún. szlovák nézőpont is. Éppen ellenkezőleg. Hangsúlyozni szeretném, hogy bizonyos, látzólag állandóan megjelenő sémák mellett a „nemzeti történelemről” és a jövő vízióiról szóló elképzelések sem statikusak, hanem dinamikusak és folyamatosan változnak.⁴

Visszatérő történelem?

Jacques Rupnik a *return of history* fogalommal írta le azt a folyamatot, amely a keleti blokk országaiban bontakozott ki teljesen, és a múlt újbóli átértékelésével járt. Ezt a folyamatot a nacionalizmus közép-kelet-európai visszatéréseként jellemezte.⁵ A nacionalizmus ebben az időben a hiányzó társadalmi kohéziót jelentette, és ismét a kor politikai koncepcióinak egyik legfontosabb legitimációs tényezőjévé vált, ami jelentős mértékben tükröződött a múlt rekonstrukciójának folyamatában is.

Ám ahogy arra Rogers Brubaker is felhívja a figyelmet, a nacionalizmus sikere a posztszocialista országokban éppen annak nagyfokú, 1989 előtti intézményesültségének köszönhető.⁶ Ezt a korszakot az etnikai/nemzeti elemek és az osztályharc uralkodó elméletének ötvöződése jellemezte. Jól látszik ez például a szlovákok plebejus eredetéről szóló narratívákban is, amit az „ezeréves méhről” szóló ismert metafora testesít meg. A szlovákok itt a történelem névtelen alakítóiként jelennek meg.⁷ A nemzeti elvet mint „hozzáadott értéket” a kommunista párt hivatalos politikai és kulturális irányvonala teremtetten folyamatosan újra. Látszólag paradox módon ebben a lakosság ideológiailag ambivalens, nem hivatalos csoportjai is részt vettek. Ők saját ideológiájukat ellentétes – például vallásfelekezeti meghatározottságú – hagyományból vezették le, amelyek konkurens történelmi narratívákban, valamint a múlt eltérő felidézésében tükröződtek – az ún. ellenemlékezet reprodukciójában.⁸ A nacionalista érvelés erősödése így nem tűnik szokatlanak, netán újnak.

⁴ Ezen a helyen meg kell említenem, hogy gyakorlati okokból csak a szlovák narratívák kérdéskörével foglalkozom, és nem ütköztetem azokat más, Szlovákiában meglévő történelmi narratívákkal. A szlovák–magyar kontextussal kapcsolatban lásd Miroslav MICHELA: *Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása*, Regio 2007/4., 81–92. Továbbá lásd GYÁNI Gábor: *Relatív történelem*, Typotex, Budapest, 2007, 89–123.

⁵ Jacques RUPNIK: *Jiná Evropa* [A másik Európa – *The Other Europe*, Weidenfeld–Nicholson, London, 1989], ford. Adriana Borovičková, Prostor, Praha, 1992, 317–318.

⁶ Rogers BRUBAKER: *Nacionalizmus új keretek között*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 32–60. Lásd még Michaela FERENCOVÁ: *Od ľudu k národu. Vytváranie národnej kultúry v etnografickej produkcii v socialistickom Československu a Maďarsku* [A néptől a nemzetig. A nemzeti kultúra kialakítása a néprajzi alkotásokban a szocialista Csehszlovákiában és Magyarországon], *Etnologické rozpravy* 2006/2., 104–133 (www.uet.sav.sk/download/ER_2006-2.pdf).

⁷ A szlovák történelem plebejus történelemként való bemutatásával kapcsolatban lásd Vladimír MINÁČ: *Dúchanie do pahrieb* [Fújás a parázsba], Smena, Bratislava, 1970.

⁸ Erről a szlovák–magyar kapcsolatok összefüggésében lásd Elena MANNOVÁ: *Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. Maďari v Komárne a Lučenci (1918–1938)* [A kisebbségi identitás konstruálása városi környe-

A kilencvenes évek kezdetén Szlovákiában számos vitát folytattak a szlovák–cseh és a szlovák–magyar kapcsolatok történetéről. E fellendülést nagymértékben befolyásolta az a körülmény is, hogy szabadon lehetett foglalkozni olyan témákkal, amelyek addig különféle okokból tabunak vagy kerülendőnek számítottak. Ugyancsak erre hatott az új állami (a Szlovák Köztársaság létrejötte), kollektív (a szlovák nemzeti elemek erősítése) és egyéni (családi elbeszélések) identitások megszilárdításának az igénye, a közismert mondás értelmében, miszerint *ha tudod, honnan jössz – tudod, ki vagy*. Ez a folyamat mutatkozott meg a történelmi vagy historizáló művek soha nem látott bőségében, amelyeknek gyakran fő motívumát képezte „az igazság felderítése” és a „fehér foltok” kitöltése.⁹ A megnövekedett érdeklődés megfigyelhető volt mind a tömegkommunikációs eszközökben vagy a megemlékezések szintjén, de a családi emlékek „újrafelfedezésében” és „újraélesztésében” is. Tematikus vonatkozásban egyre erősebbé vált az a törekvés, hogy Szlovákia történetét a szlovákok jelenlegi területük történeteként, egyedi szlovák elbeszélésként instrumentalizálják, a közelmúltig hangsúlyozott csehszlovák kontextus pedig háttérbe szorult, illetve felváltotta a történelmi Magyarország szlovák múltjának „újrafelfedezése”. Sok esetben leporolták az 1918–1945 között visszhangot keltett témákat és érveket. Megnőtt az érdeklődés Daniel Rapant és František Hrušovský történészek szlovák történelem- (Szlovákia történelme) koncepciója iránt. Hrušovský művében elvetette mind a magyar, mind a csehszlovák történelmi kontextust, és egy olyan, önálló képet hozott létre, amely szerint a szlovákok története egy összefüggő (1500 éves) láncolatot alkot, és végkimenetele a szlovák államiság létrejötte.¹⁰ Ezzel szemben Rapant, Hrušovský kortársa és kritikusa tartotta magát ahhoz a nézethez, hogy Szlovákia és a szlovákok történetének problematikáját szélesebb összefüggésekbe kell helyezni.¹¹ Ezeknek a régebbi történelmi koncepcióknak a revitalizációjával párhuzamosan marginalizálódtak az 1989 előtti, ún. marxista történetírás eredményei. Az abban a korban írt művek többségére (részben joggal) ráragasztották az ideológiai tákolmány címkéjét, azaz olyan, objektivitást nélkülöző történelmi művekként tekintettek rá-

zetben. Magyarok Komáromban és Losoncon (1918–1938)] = *Etnicita jako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí* [Az etnicitás mint a városi társadalom polarizációjának tényezője a 20. században], szerk. Peter Salner – David Luther, Ústav Etnológie SAV, 2001, 111–140. (A kérdést Elena Mannová Komárom esetében magyar nyelven is feldolgozta: *Nemzeti hősiéktől az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenei Komáromban, a szlovák–magyar határon*, Regio 2002/3., 25–44; http://epa.oszk.hu/00000/00036/00046/pdf/regio2002_3.pdf – a Szerk.)

⁹ Erről bővebben pl. Eva KREKOVÍČOVÁ: *Identity a myty novej štátnosti na Slovensku (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia)* [Identitások és az új államiság mítoszai Szlovákiában. A szlovák mitológia vázlata az ezredfordulón], Slovenský národopis 2002/2., 147–170; Andrej FINDOR: *(De)Constructing National Myth*, Slovak Sociological Review 2002/3., 195–208.

¹⁰ Hrušovský saját maga úgy tekintett a munkájára, mint egyfajta „küldetésre” az első Csehszlovák Köztársaságban kibontakozott szlovákellenes küzdelemben. Ennek a „küldetésnek” a célja a nemzeti identitás építése volt, amelynek összhangban kellett lennie az új állam és ideológia igényeivel. Lásd pl. František Hrušovský: *Slovenské dejiny* [Szlovák történelem], Matica slovenská, Martin, 1940; Uő.: *Nieľkoko poznámok pre recenzenta* [Néhány megjegyzés a recenzens számára], Slovenská národná knižnica Archív literatúry a umenia, 102 F 18.

¹¹ Rapant munkásságával kapcsolatban lásd *Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997)* [Daniel Rapant, a történész. Élete és műve (1897–1988–1997)], szerk. Richard Marsina, Matica slovenská, Martin, 1998.

juk, amelyeket párhivatalnokok diktáltak, így azok viszonylag rövid idő leforgása alatt a partvonalon kívülre kerültek. Ezzel szemben elkezdtek építeni az új, „objektív” történelmet, amely nem csupán bizonyos ismeretelméleti és filozófiai változásokat jelentett, hanem összekapcsolódott a társadalom „morális megújulásával” is.¹² A félreállítás és a felejtés e folyamatának következménye lett az is, hogy a „fehér foltok” – a történelem mozaik-szerű látásával kapcsolatos – szüntelen keresése és megnevezése során nem egyszer már kész munkákat hagynak figyelmen kívül, azaz gyakran nyitott kapukat döngetnek. E folyamat jellemző vonása volt, hogy egyes, a forradalom előtti és utáni korszakban egyaránt alkotó történészeket „bolsevik történészként” bélyegeztek meg.

A kilencvenes években a forradalom utáni helyzet egyúttal a szlovákiai történész-társadalom nagyobb változatosságát és polarizációját eredményezte, ami a „nemzeti történelem” jellegével kapcsolatos konfliktusokban is megnyilvánult. Ezeket a vitákat terminológiai és tartalmi ellentétek jellemezték, amelyek bizonyos mértékben összhangban voltak az akkori szlovák politikai élettel, és a társadalom minden szintjén megmutatkoztak. Az említett viták azonban még a szlovák historiográfia forradalom utáni reflexiójának „közös” platformján játszódtak, nyilvános viták útján, vagy a különféle tudományos események és megemlékezések által.¹³ A szemmel láthatóan eltérő álláspontok és a történelem értelmezésére vonatkozó különböző magyarázatok ellenére általános érdeklődés mutatkozott a tudományos vita iránt.

A legjelentősebb összecsapás a még külföldön is nagy visszhangot kiváltó, ún. Ďurica-ügy volt. Az ügyet a Szlovákia történetéhez Milan S. Ďurica emigráns történész által írt új didaktikai segédeszköz – kronológiai kézikönyv – bevezetése okozta. Ez Szlovákiában és külföldön is tiltakozási hullámot váltott ki, amelynek eredményeként – de csak brüsszeli nyomásra – a problematikus kiadványt kivonták az oktatásból.¹⁴ A konkurens táborok e nyílt és nagy nyilvánosságot kapott konfliktus során még inkább elkülönültek egymástól. A Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) Történeti Intézetének munkatársai nyílt levélben ismertették álláspontjaikat, és hasonlóképpen cselekedett válaszában Ďurica professzor is.¹⁵ A konfliktust jelentős mértékben befolyásolta az akkori szlovákiai politikai helyzet és az a tény, hogy Vladimír Mečiar kormánya aktívan támogatja a Szlovákia történetének rekonstrukciójára irányuló kísérleteket.¹⁶ Jelentős

¹² Ezzel kapcsolatban lásd Peter NIEDERMÜLLER: *Rethinking history: time, past and nation in post-socialism*, Focaal Tijdschrift voor Antropologie 33. (1999), 28.

¹³ Lásd pl. *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* [Kísérlet Jozef Tiso politikai és személyes portréjára], szerk. Štefan Fano – Valerián Bystrický, Historický ústav SAV, Bratislava, 1992.

¹⁴ Bővebben lásd *Žprotokolu jednání Evropského parlamentu* [Az Európai Parlament tárgyalásának jegyzőkönyvéből] = *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno 1997, 331–333; Ivan KAMENEC: *Fenomén Ďurica. Diskusia* [A Ďurica-jelenség. Vitairat], Kritika & Kontext 1997/2–3., 4–23.

¹⁵ Erről a kérdéssel bővebben Elena MANNOVÁ: *Der Kampf um Geschichtslehrbücher in der Slowakei nach 1990 = Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis*, szerk. Andei Corbea-Hoisie – Rudolf Jaworski – Monika Sommer, Innsbruck, Studien Verlag, 2004, 125–135; *Okrúhli stôl: Slovensko a fenomén Ďurica* [Kerekasztal: Szlovákia és a Ďurica-jelenség], Kritika & Kontext 1997/2–3.; Andrej FINDOR: *Národná identita ako naratívna konštrukcia* [A nemzeti identitás mint narratív konstrukció], Sociológia 2000/1., 57–79.

¹⁶ Lásd pl. Juraj PODOBA: *Rejecting Green Velvet. Transition, Environment and Nationalism in Slovakia = Dilemmas of Transition. The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe*, szerk. Suzan Baker – Petr Jehlička, Frank Cass, London, 1998, 129–144.

szerepet játszottak ezekben a törekvésekben az emigráns történészek, akik részt akartak venni a forradalom utáni társadalmi változásokban. Egy részük eközben bizonyos párhuzamot is látott a Szlovák Köztársaság létrejötté és az 1939–1945-ös időszak között. A másik oldalon sorakozott fel a szlovákiai kutató- és oktatóműhelyekben működő történészek egy része, akiknek álláspontját több jelentős külföldi tudományos műhely is támogatta. Közülük a legaktívabbakat, akár múltjuk miatt, vagy még inkább azért, mert vonakodtak elfogadni az új konkurens téziseit, becsmérlően „bolsevik történészeknek” nevezték. Módszertani szempontból azonban elsősorban arról a konfliktusról volt szó, amely a nacionalista-romanticizáló diskurzus radikális formájának kanonizálására irányuló törekvésekkel függött össze. A véleménycsere érdekében kezdett viták már a konfliktus során fokozatosan a kölcsönös face-to-face kommunikáció szintjéről két párhuzamos álláspont kialakulásának irányába tolódtak el, amelyek többé-kevésbé lemondtak a tényleges párbeszédéről. Ennek során a konkurens csoportok kölcsönösen kiszorították egymást fórumaikról, párhuzamos intézményeket építettek ki, és kijelölték saját hatóköreiket. Ezeket a folyamatokat természetesen nem abszolutizálhatjuk, ám ma már azt láthatjuk, hogy kialakultak az ilyen párhuzamos – még ha egymástól nem is teljesen elszigetelt – intézményi világok. Sőt többféle oktatási, tudományos és kulturális intézmény alakult ki, amelyek ezt a kétpólusú képet testesítik meg, újrateremtve a szlovák történelemről (Szlovákia történelméről) alkotott saját nagy elbeszéléseiket. Már a szlovák újságírásban is bevetté vált, hogy a viták többségébe meghívják mindkét versengő fél képviselőit. Hozzá kell azonban tenni, hogy társadalmunkban a lakosság történelem iránti viszonyának alakításában is épp a média tölt be kulcsfontosságú szerepet.¹⁷

A szlovák historiográfia színterét azonban nem szűkíthetjük le szigorúan a két említett nagyobb irányzatra, illetve két stabil ideológiai pólus képzetére. Ez nagyon leegyszerűsítő megközelítés lenne. A fent említett megosztottság azonban valóságosan tükrözi a történetisértársadalom polarizálódását a „nemzeti történelem” jellegéről szóló viták folyamán.¹⁸ Az utóbbi években több fiatal tudományos munkatárs tűnt fel, akik munkásságukban már nem tartják magukat annyira szigorúan a fentebb vázolt koncepcionális keretekhez, ám ennek ellenére ezek keretén belül alakítják ki arculatukat. Noha a szlovák történetisértársadalmat sem írhatjuk le csupán fekete és fehér színekkel, még min-

¹⁷ Bővebben lásd *Verejná mienka a politika. Historické vedomie slovenskej spoločnosti* [Közvélemény és politika. A szlovák társadalom történeti tudata], szerk. Miroslav Pekník, VEDA, Bratislava, 2006, 64.

¹⁸ Juraj Podoba Szlovákián belül három alapvető tendenciát azonosít a történetírásban: a nacionalistát (a nemzeti történelem apologetikus jellegének kontinuitása), a mainstreamet (egyetemek és egyéb tudományos intézmények – az apologetikus hagyomány művelése, de a kritikája is) és a társadalomtörténelmet (modern metodológiai kiindulópontok, kompatibilis a nyugati historiográfiával). Lásd Juraj PODOBA: *Národná identita a „Erinnerungspolitik” v slovenskej historiografii: niekoľko kritických postrehov od „susedov”* [A nemzeti identitás és „Erinnerungspolitik” a szlovák historiográfiában: néhány kritikai észrevétel a „szomszédoktól”], *Historický časopis* 2004/2., 266–268. Lásd még a *Historický časopis* 2004/2. számának többi szövegét, valamint a *Forum Historiae* folyóirat cikkeit is: Juraj ŠEDIVÝ: *Poucenie z krízového vývoja v stredovekej scholastike alebo esej o nás stredovekárach* [Tanulság a középkori skolasztika válságának alakulásából, avagy esszé rólunk, középkorászokról], *Forum Historiae* 2007/1. (www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_L2007/sedivy.pdf); Roman HOLEC: *Aké dejiny máme a aké potrebujeme* [Milyen történelmünk van, és milyenre van szükségünk], *Forum Historiae* 2007/1. (www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_L2007/holec.pdf).

dig nem merném kijelenteni, hogy koncepcionális, metodológiai vagy generációs tekintetben túlságosan sokszínű lenne. A szlovák historiográfia megkésett fejlődése szoros kapcsolatban áll azzal a körülménnyel, hogy olyan közegben intézményesült, amelyet jelentősen befolyásoltak az állami ideológiák,¹⁹ illetve hogy képtelen kiszabadulni ebből a helyzetből, miután az 1989. novemberi események következtében ez az állapot gyakorlatilag megszűnt.

Véleményem szerint a szlovák historiográfia legnagyobb kihívása a már említett szakmai „felzárkózás”, valamint a történelem megközelítésének szüntelenül jelenlévő és újrateremtett nacionalista paradigmája. A nacionalista kánon egyúttal a szlovák társadalom egyik legmeghatározóbb tényezője is. Szigorúan körülírja a „szlovák területet”, „kultúrát”, „tulajdonságokat”, de még a „kötelességeket” is. Alapja a „nemzeti történelem és tér” kontinuitásának eszméje, amely a nemzeti és állami önállóságban csúcspontot ki. Noha egy – általános konszenzus által legitimált – nacionalista kánonról beszélek, annak keretén belül több irányzat is megfigyelhető, amelyek nagymértékben a 20. század első felében megfogalmazott téziseket fejlesztik tovább. Bár a tudományos közbeszédben ez már nem működik szabályként, a nyilvános viták szintjén továbbra is uralkodó a nemzet problematikájának primordiális megközelítése. Ugyanakkor a nacionalizmus elméleteivel foglalkozó egyik legbefolyásosabb mai szerző kategorikusan ki merete jelenteni, hogy a primordializmus már „döglött ló”, amelyet az etnicitásról és a nacionalizmusról író szerzők továbbra is rugdosnak, jöllehet egyetlen komoly tudós sem vallja ma azt a nézetet, amelyet általában a primordialistákhoz kapcsolnak (vagyis hogy a nemzet vagy etnikai csoport primordiális – változatlan entitást alkot), mivel esélye sincs arra, hogy helyt álljon a tudományos vitában.²⁰ A szlovákiai vitákban azonban még mindig megjelennek és újratermelődnek a „szlovák nemzetnek” a régióban való több mint ezeréves jelenlétéről szóló tézisek, amit bizonyítanak a „régislovákok” fogalom koraközépkori kontextusban való ismételt bevezetésére irányuló törekvések is.²¹ E helyen azonban nem fogom részletesen elemezni ezt a kiterjedt problémát. Nálunk sajnos sem Brubaker fenti érvelésére, sem pedig magára a szerzőre nem nagyon reflektálnak. A szlovák historiográfia még mindig viszonylag erősen önmagába zárkózó, amire a külföldi szerzők és elméleti szakemberek továbbra is viszonylag alacsony idézettsége, valamint a külföldi projektekben és kutatócsoportokban való részvétel mértéke is utal. A Szlovákia és a szlovákok történelmével foglalkozó, külföldön élő szerzőkre nagyrészt mint valamilyen „lelkes amatőrökre” és „tanoncokra” tekintenek, akiknek esélyük sincs arra, hogy megfelelő mélységben megértsék a szlovák valóságot.²² Ezt az állapotot is

¹⁹ Vö. Dušan KOVÁČ: *Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny* [A szlovák történetírás hamupipőkéje – saját történelmünk], *Historický časopis* 2004/2., 233–237.

²⁰ BRUBAKER: *I. m.*, 24–25.

²¹ Lásd www.strana-smer.sk/fileadmin/Dokumenty/stanoviskoslovensychhistorikovarcheologovajazykovedcov.doc.

²² Az ilyen tendenciákra mutatott rá nemrég Roman HOLEC: „*Krátko dejiny „dlhého” storočia* [A „hosszú” évszázad „rövid” története], *Historický časopis* 2007/1., 75–95. Lásd továbbá Marína ZAVACKÁ: „*Nemám čas to čítať, musím sa učiť.*” *K stavu vysokoškolskej výučby histórie na Slovensku* [„Nincs időm elolvasni, tanulnom kell.” A felsőfokú történelemoktatás állapotáról Szlovákiában], *Historický časopis* 2007/1., 133–145.

meghatározó tényezőnek tekintem a szlovák nacionalista kánon – mint a közéleti, de a szakmai vitákban is „releváns” platform – reprodukciójában.

Történelmi kultúra a nyolcasok jegyében

A „történelmi kultúra” kifejezéssel írta le Jaques Le Goff a társadalom és a múlt közötti kapcsolatot,²³ amely magában foglalja a tudományos életben és a közbeszédben folyó viták tág területét. Ľubomír Lipták az emlékezet három szintjére mutatott rá. Az uralkodó rendszer és a rezsim által terjesztett hivatalosra, a tudományos kutatás és konstrukciók eredményeként létrejövő tudományosra és a privátra, amelynek reprodukciója a személyes élményeken alapszik.²⁴ Ezzel a három szinttel szembesülünk, amikor elgondolkodunk a nyolcas évfordulók szlovák társadalomban betöltött helyén.

A 2008-as esztendőt a szlovák miniszterelnök a nemzeti identitás megszilárdulása évének nevezte. Nemrég pedig meg is erősítette ebbéli elhatározását: „Azzal, hogy részt veszünk ilyen eseményeken, igyekszünk megmutatni, miképp viszonyulunk a szlovák történelemhez. Az ilyen a dolgokban a politikusoknak példát kellene mutatniuk.”²⁵ Legalábbis így határozta meg azt az irányvonalat, amelynek mentén a kormány tagjai is aktívan bekapcsolódnak a történelem kiválogatott fejezetei kanonizálásának és felelevenítésének folyamatába (például nagyszabású rendezvények és ünnepségek formájában). A múlt évben e szellemben ünnepelték meg a csernovai tragikus események századik évfordulóját, a parlament pedig elfogadott egy olyan törvényt, amelyben méltatták Andrej Hlinkának a szlovák nemzetért és a Szlovák Köztársaságért végzett munkássága során szerzett érdemeit. Jelentős politikai esemény volt a szlovák nemzeti felkelés előtti tisztelgés is, valamint az a tény, hogy a parlament megerősítette a Beneš-dekrétumok érinthetetlenségét. 2008 elején a nyilvánosság előtt emlékeztek meg Juraj Jánošíkról, mint a miniszterelnök és politikai pártja nagy példaképéről, de figyelmet keltett az az ügy is, amikor a mai Szlovákia koraközépkori lakosságát „régii szlovákoknak” nevezték. Már hagyományosnak nevezhetjük a Milan Rastislav Štefánik személyéért folyó versengést, akire Szlovákiában régóta igényt tart csaknem az összes politikai párt.²⁶ Hasonló az érdeklődés Szent Cirill és Metód történelmi alakjai iránt is. Néhány éve pedig a politikusok részéről nagy érdeklődés övezi Milan Hodža személyiségét is, akit kiváltképp a volt kormány legerősebb pártja „privatizált”. Szlovákia és a szlovákok történelme kanonizálásának kontextusában jelentős gesztusnak számítanak Pavol Paška parlamenti elnök szavai is: „a szlovák történelem mágikus nyolcása, amely végigkísérte a nemzeti szabadság felé vezető egész

²³ LE GOFF: *I. m.*, 137.

²⁴ Ľubomír LIPTÁK: *A száz évnél hosszabb évszázad*, Kalligram, Pozsony, 2000, 192–194.

²⁵ Fico *zapálil vatru zvrchovanosti*, Dnes 2008. július 17. (<http://dnes.atlas.sk/slovensko/vlada-a-parlament/212323/fico-zapalil-vatru-zvrchovanosti->).

²⁶ Lásd Peter MACHO: *Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji* [Štefánik mint szimbólum és mítosz a történelmi fejlődésben], Slovenský národopis 2001/3., 314–327.

történeti utunkat”.²⁷ Ezáltal az állam e magas rangú képviselője egyértelműen kiemelte a nyolcas évfordulók nemzeti-emancipációs értelmezési potenciálját.

A fenti sorok rámutatnak a politikusoknak a történelmi események és személyek intézményesítésére irányuló megnövekedett érdeklődésére. És ilyen értelemben nyilatkozik ismételten több jelentős szlovák politikus. Robert Fico miniszterelnök például megjegyezte: „A meghatározó történelmi események és személyiségek iránti tisztelet része minden modern európai nemzet identitástudatának. Ugyanis csak ez lehet az útja a tartós nemzeti emlékezet kiépítésének. Minden önmagunk, illetve saját történelmünk és történelmi személyiségeink iránti közömbösség visszaüt a nemzetre. Építenünk kell a szlovákoknak a történelemhez és a szlovák történelem személyiségeihez fűződő viszonyát.”²⁸ Mindebben összekapcsolódnak a politikai, az állampolgári és az állami tennivalók, és reprodukálódik az egyöntetű közösség koncepciója. Tematikailag érdekes a nemzeti, államalkotó, szociális, keresztény és antifasiszta motívumok összefonódása, amelyek összhangban vannak a konkrét politikai csoportosulások politikai ideológiájával, ám egyúttal nemritkán konkurens töltetet is hordoznak magukban. Csakúgy, mint más politikai ügyek esetében, ezekben a pontokban is megnyilvánult az egyes alanyok közötti konkurencia és rivalizálás, akár a koalíció–ellenzék viszonylatban, akár az egyes táborokon belül.²⁹

A kollektív emlékezésen – mint például a „hősök” és „az idő felett álló tettek” megünneplésén – kívül napjainkban még egy tendencia megfigyelhető, ez pedig a felejtés. Mint ahogy egyes történelmi jelenségek az instrumentalizáció révén aktuálissá válnak, mások pont hogy veszítenek aktualitásukból. E vonatkozásban különösen tudathasadásos helyzetbe került a – nemrég fennállásának ötödik évfordulóját megünneplő – Nemzeti Emlékezet Intézete (ÚPN). Az utóbbi időben éppen azok a csoportok minősítik feleslegesnek, drágának és szakszerűtlennek az ÚPN munkáját, amelyek szüntelenül hangsúlyozzák a kommunista múlt feldolgozásának szükségességét, és a kollektív emlékezés felelevenítésére és intézményi megszilárdítására, valamint a nemzeti identitás megerősítésére törekszenek.³⁰ Az az intézmény, amely már eleve egyfajta politikumként jött létre, így kénytelen hordozni ezt a keresztet, és folyamatosan meg kell védenie saját jelentőségét és létjogosultságát.

A történetírásnak címzett politikai megrendelések Szlovákiában nem csak a történelemről szóló átpolitizált kijelentések szintjén tükröződnek. Ezekbe a vitákba bekapcsolódott a tudományos és értelmiségi közösség egy része is, élve a kínálkozó lehetőséggel, hogy elmondhassák véleményüket a szlovák történelem (Szlovákia történelme) koncepciójának konkrét elképzeléséről. Láthatóvá váltak a platformok, amelyek szakmai állásfoglalásukkal

²⁷ Lásd *Originál Pittsburskej dohody je na Slovensku* (videofelvétel), www.sme.sk/c/3902574/Original-Pittsburskej-dohody-je-na-Slovensku.html.

²⁸ *Fico zapálil vatru zvrchovanosti.*

²⁹ Érdekes példa a „Lex Hlinka” ügye, amikor ez a törvény szövegére tett különböző javaslatokban nyilvánult meg, illetve a törvényről való tulajdonképpeni szavazás során. Egy másik példa Štefánik azévi ünnepe a Bradlón, amelyet gyakorlatilag kisajátított a legerősebb koalíciós párt, amiért bírálták őket mind koalíciós, mind pedig ellenzéki oldalról.

³⁰ Ezzel kapcsolatban lásd a partnerintézeteknek az ÚPN megszüntetésére irányuló igyekezetek elleni felhívásait: www.upn.gov.sk/aktuality/reakcie-k-navrhu-na-zrusenie-upn.

tulajdonképpen legitimálták és támogatták a (kormánypárti és ellenzéki) politikusok törekvéseit a múlt kanonizálására. Vagy épp ellenkezőleg, bírálták ezeket a törekvéseket, mint a múlttal való helytelen politikai játékot. Ennek során pedig megerősítést nyert, hogy még több mint tíz évvel a „Dürica-ügy” után is érvényes a szlovák történészársadalom alapvetően kétpólusú megosztottsága. A szakmai és a nyilvános vitákból egyúttal az is kiderült, hogy megerősödött az a platform, amelyre a történelem nacionalista kontextualizációja jellemző, valamint a „csendes többség” is (az ún. mainstream és a fiatal történészek egy része), amely inkább kerüli az ellentmondásos témákról szóló nyílt vitákat. Ezt a tendenciát erősíti azoknak a már elkoptatott témáknak, kérdéseknek és interpretációs sémáknak a folyamatos újrafelvetése, amelyek nem viszik alapvető módon előrébb a szlovákiai történelmi gondolkodást, hanem csak erősítik és konzerválják a kialakult feszültséget.

Napjainkban ismét hangsúlyossá váltak a kilencvenes évek első feléből származó, hosszú ideje vitatott témák, amelyek nemcsak a történészeket osztják meg, de jelentős hatásuk van a szlovák társadalom differenciálódására is. Már a csernovai tragédia jelentőségéről, valamint az Andrej Hlinka személyéről szóló vita is komoly koncepcionális összeütközéshez vezetett a szlovák történetírásban, jelentős visszhangot keltve a szlovák médiában is. Sőt, két egymással versengő, petícióként megfogalmazott dokumentum is napvilágot látott. A dokumentumok az Andrej Hlinka – az érdemeit méltató törvény általi – kanonizálásával kapcsolatos nézeteltéréseket tükrözik. A két platform azonban nem képviseli a nézetek teljes spektrumát Szlovákiában. A Hlinka kanonizálását támogató történészek – nagyjából a Matica Slovenská Történelmi Osztályának tagjai – hangsúlyozták a politikus jelentőségét a szlovákok nemzeti történelmének kontextusában, míg a liberálisabb (ismételten „bolsevik”, illetve „zsidóbolsevik” jelzővel illetett) platform felhívta a figyelmet Hlinka politikai ellentmondásosságára és a történelemmel folytatott efféle politikai játszmák káros voltára.³¹ Az ügy lezárásához végül a törvényjavaslat szövegének megváltoztatása és annak parlamenti elfogadása vezetett, továbbá talán a vitát életben tartó aktivisták visszavonulása is. De legalábbis kérdéses, hogy a történelemből kiemelt személyiségek ilyen jellegű kanonizálásának milyen hatása lesz a szlovákiai történelmi kultúra alakulására. Ennek formálása vajon továbbra is alá lesz-e rendelve a pártutasításoknak, ahogy az a két 20. századi totalitárius rezsim idejében volt? Vagy pedig ez a történészi interpretációkon keresztül, illetve a közvélemény egyfajta általános konszenzusa útján történik? Nem gondolom azt, hogy a történelemre és annak értelmezésére kizárólag csak a történészek és más szakemberek formálhatnak igényt. De nem anakronizmus-e, ha az irányt még napjainkban is a politikai establishment szabja meg, amelynek – akarjuk-e vagy sem – sokkal nagyobb befolyása van a szlovákiai történelmi kultúra alakítására, mint a kutatásaik során hosszú ideje történelmi témákkal foglalkozó értelmiségi eliteknek?

³¹ *Nedovol'me návrát štátnej propagandy* [Ne engedjük meg az állami propaganda visszatérését], www.changenet.sk/?section=kampane&x=306587; *Stanovisko slovenských historikov k osobnosti Andreja Hlinku* [A szlovák történészek Andrej Hlinka személyével kapcsolatos állásfoglalása], <http://blog.ruzomberok.eu/stanovisko-slovenskych-historikov-k-osobnosti-andreja-hlinku>; *Odporcovia vsetkeho slovenskeho* [Minden szlovák ellenzői], <http://pospolitost.wordpress.com/2007/10/13/odporcovia-vsetkeho-slovenskeho>.

Annak ellenére, hogy már hosszabb idő telt el a totalitárius rezsim bukása óta, még mindig nem sikerült Szlovákiában elérni a közéleti konszenzus valamiféle formáját, amelynek keretében elválhatnának a tudományos viták az ideológiai propagandától. Vagy netán a közvélemény érdektelensége és hallgatása lenne ez a konszenzus? Ez az állapot kétségtelenül összefügg egyfajta – a hivatásos szlovák történészek képességeire vonatkozó – össztársadalmi szkepszissel is, mivel őket továbbra is inkább tekintik bizonyos ideológiai érdekek képviselőinek, mintsem a szakmaiságot garantáló tudósoknak. Ilyen irányban formálódik a történész-társadalom nyilvánosság előtti képe is, mivel az főképp erős érzelmi töltetű, ideologikusan tárgyalt ügyeken keresztül jelenik meg. Ám ezekben nagyrészt körbe-körbe ismétlődnek ugyanazok az érvek és értelmezési képletek, amelyek időnként már inkább hasonlítanak mitologikus narratívákra és varázsigékre, mintsem a múlt racionális rekonstrukciójára való törekvésre.

Másrészről úgy tűnik, mintha a szlovák társadalomból is hiányozna az érdeklődés más témák iránt. Fokozatosan csökken a történelem iránti érdeklődés, miközben beszűkülnek és leegyszerűsödnek a kínált interpretációk is. Ebben az összefüggésben továbbra is viszonylag nagy érdeklődés övezi Szlovákia 1938–1945 közötti történelmét. A szlovák történelmi kultúrába erősen beágyazódott az a tézis, hogy a történelem a szlovák önállóság és államiság felé halad. A hangsúlyt mindenekelőtt a „területre” és a „nemzetre” („nemzeti terület”) helyezik, az értelmezések pedig szoros kapcsolatban állnak a lineáris történelemfelfogással. Fokozatosan egyre pozitívabb viszonyulást alakítanak ki a totalitárius állam iránt, amely mellelleg kizárta a társadalomból, kifosztotta és kiűzte több ezer zsidó állampolgárát.³² Jelen dolgozatban nem vállalkozom arra, hogy összefoglaljam az összes, ezt a folyamatot előidéző tényezőt, ám eszmefuttatásom során figyelembe vettem több tudós, politikus és fontos egyházi személyiség véleményét is.³³ Ugyancsak fel szeretném hívni a figyelmet az állam, a (szlovák) államiság és a rezsim (azaz annak konkrét formája az 1939–1945 közötti Szlovák Köztársaság időszakában) szétválasztásának tézisére, amely egyre nagyobb visszhangra talál Szlovákiában. Ez az egyúttal erős erkölcsi relativizmust is hordozó látásmód a felelősség konkrét mértékének konszenzuális csökkentése irányába mutat. Egyezzersmind támogatja az akkori szlovák állam és a mai Szlovák Köztársaság kontinuitásának téziseit. A vita sajnos még egy ilyen összetett, számos valóban súlyos morális kérdést tartalmazó témában is kéz a kézben halad a nacionalista kánon reprodukciójával. Ezzel szemben például Csehszlovákia megalakulásának vagy a II. világháború végének felidézése már csak minimális – inkább formális – érdeklődést vált ki a szlovák társadalomban és politikában. A közvéleményt sokkal jobban érdeklik a Xéna, a harcos hercegnő létezéséről és a modern televíziós marketing egyéb termékeiről szóló „tények”. Kérdés viszont az is, hogy maguk a történészek milyen mértékben érdeklődnek kollégáik munkásságának eredményei iránt...

(Fordította Komoróczy Miklós és Zahorán Csaba)

³² Erre a trendre hívják fel a figyelmet a legújabb kutatások is, lásd PEKNÍK: *I. m.*, 29–35.

³³ Az említett trendre való reakció például a *Nechceme sa prizerať* [Nem akarjuk tétlenül szemlélalni] című petíciós akció is: www.changenet.sk/?section=kampane&x=351653&act=list.